

”Vem är egentligen Kristus för oss i dag?”

Dietrich Bonhoeffer och korsteologin i hans fängelsebrev

DIETRICH BONHOEFFER är en tysk teolog som tidigare inte särskilt uppmärksammats av ”läsare” i Sverige. I den starka sekulariseringens spår är i dag behovet av en uppdatering av den kristna tron påtagligt. Bonhoeffer har här ett bidrag att ge. Hans anmärkningsvärt korta och koncentrerade livslopp under 1900-talets mest dramatiska och hisnande händelser i Hitlertyskland ger en särskild tyngd åt vad han skrivit om sin brottnig med evangeliet och förståelse av det.

INLEDNING

I gryningen den 9 april 1945 blev Dietrich Bonhoeffer avrättad av nazisterna genom hängning. Under sitt 39-åriga liv hade han varit verksam som akademisk teolog och evangelisk-luthersk pastor. Den sista tiden satt han fängslad. I ett utsmugglat brev från fängelset i Berlin skriver Bonhoeffer i april 1944: ”Det problem som jag oavslåtligen brottas med, är frågan om vad kristendomen – eller vem Kristus – egentligen är för oss idag.”¹ Det Bonhoeffer upplever på 1940-talet, är att själva religionen tycks ha tappat greppet om människorna. Kriget, säger han, utlöser inte som tidigare krig en ”religiös” reaktion. Inte heller de som själva kallar sig religiösa praktiserar detta på minsta sätt. Bonhoeffer frågar: ”Vad betyder en kyrka, en församling, en predikan, en liturgi, ett kristet liv i en religionslös värld?”; ”Hur kan Kristus bli även de religionslösas Herre?”

Detta var frågor som upptog Dietrich Bonhoeffer i fängelset. Han återfick aldrig friheten. När han avrättades, hade han suttit fängslad i ca. två år. Anledningen till att vi kan känna till

hans tankar i fängelset, är att han under den första tiden där kunde brevväxla med sin gode vän Eberhard Bethge och att denne sedan gav ut breven i bokform. Innan vi återvänder till Bonhoeffers fråga om vem Kristus är för oss i dag, ska hans dramatiska liv kort skildras.²

1. EN KORT BIOGRAFI

Dietrich Bonhoeffer var son till Karl Bonhoeffer, professor i psykiatri i Berlin. Denne var bland annat känd för att vara en skarp kritiker av Sigmund Freud, vars teorier han ansåg vara fantasifulla och sakna vetenskaplig grund. Karl Bonhoeffer fick med sin hustru Paula, född von Hase, åtta barn.

Dietrich och tvillingssystemen Sabine föddes den 4 februari 1906. Familjen bodde då i Breslau. När Karl Bonhoeffer fick tjänsten i Berlin flyttade man dit och där växte Dietrich upp. Deras patriciervilla låg i ett område där flera framstående vetenskapsmän bodde. Nämnas kan fysikern Max Planck (nobelpristagare 1918), historikern Hans Delbrück och teologerna Adolf von Harnack och Ernst Troeltsch. Bonhoeffers familj tycks ha haft en ovanligt god sammanhållning. Man samlades ofta i salongen för att musicera. Barnen spelade flygel, fiol och cello, och man spelade och sjöng tillsammans med modern stycken av bland andra Schubert, Brahms och Beethoven.

I denna miljö växte den unge Dietrich upp. När han en dag förklarade att han ämnade studera teologi, väckte det förvåning i familjen.

”Det problem som jag oavslåtligen brottas med, är frågan om vad kristendomen ... egentligen är för oss idag.”

Man brukade inte gå i kyrkan på söndagarna och de äldre bröderna hade valt mera förväntade ämnen, såsom juridik och naturvetenskap. Efter studier i Tübingen och vid den teologiska fakulteten i Berlin, som då stod i zenit med namn som von Harnack, Seeberg och Holl, blev Bonhoeffer privatdocent och evangelisk-luthersk pastor. Han gjorde flera utlandsresor, bland annat till Italien, Nordafrika, Spanien, USA, Kuba, Mexiko och England. I en minnesbeskrivning av Bonhoeffer reflekterar Paul Lehmann, en av hans amerikanska medstudenter, över "det tyska": "Bonhoeffer var den mest otyske av tyskar. Han var tysk när det gäller sinnets och själens förmågor: Det betyder att han var påtagligt grundligt skolad i språk och litteratur, i filosofi och teologi, och han var ovanligt skicklig på att spela piano. Han var också tysk i den intensitet och den metodiska precision med vilken han tog sig an varje nytt problem ... Han var också tysk i sin lidelse för perfektion, antingen det gällde uppförande, framträdande eller allt det som sammanfattas med ordet *Kultur*. [...] Men samtidigt var Bonhoeffer den mest otyske bland tyskar. Hans aristokrati var omisskännlig men ändå inte påträngande, främst, tror jag, beroende på hans gränslösa nyfikenhet på varje ny omgivning han kom i, och på hans oemotståndliga och ofelbara sinne för humor ..." Under sin tid i USA fick tysken Bonhoeffer ovanliga erfarenheter, till exempel då han på söndagseftermiddagarna brukade gå till en "negro Baptist Church" i Harlem.

Den tilltagande nazifieringen av kyrkan gjorde att han anslöt sig till *Bekennende Kirche*. Detta var en rörelse inom folkkyrkan, som protesterade mot och bekämpade kyrkans anpassning till nationalsocialismen. Sedan han förbjudits att föreläsa på universitetet, fick han av *Bekennende Kirche* i uppgift att leda en alternativ, inofficiell pastorsutbildning. Den stängdes så småningom av Gestapo, och Dietrich Bon-

hoeffer belades senare med föreläsningsförbud. Hans svåger Hans von Dohnanyi såg till att han fick anställning i *Abwehr*, kontraspionaget. Det motstånd som här fanns mot Hitler hårdnade allteftersom man såg hur denne blev alltmer maktfullkomlig. Bonhoeffers inblandning i motståndskretsen innebar en kamp för honom, och han menade att i en situation som denna fanns inga enkla svar. Även om han inte tog del i det aktiva utförandet av attentatet mot Hitler så stödde han det.³

Att Bonhoeffer blev avrättad blott några dagar före befrielsen var alltså ingen tillfällighet. Han var uppsatt på den dödslista som upprättats, sedan von Stauffenberg den 20 juli 1944 misslyckats med att likvidera Hitler. De som på något sätt var inblandade i attentatet måste drabbas av vedergällning, och bland dessa fanns alltså Dietrich Bonhoeffer. Snabbt riktades misstankarna mot *Abwehr*, som var ett av de starkaste fästena för motståndet mot Hitler. Flera framstående militärer greps och avrättades.

Bonhoeffer-familjen hade inflytelserika kontakter – så fanns till exempel Paul von Hase, kommendant över Berlin, i släkten – och Dietrich Bonhoeffer hade alla möjligheter att undfly nationalsocialismens Tyskland. Han var över i USA så sent som sommaren 1939. Amerikanska vänner erbjöd honom olika uppdrag, både inom akademi och kyrka. Men Bonhoeffer fick ingen frid vid tanken på att stanna i Amerika och återvända därför till Tyskland. I ett brev skriver han: "Jag måste genomleva denna svåra tid i vår nations historia tillsammans med det kristna folket i Tyskland. Jag kommer inte att ha någon rätt att delta i återuppbyggnaden av kristet liv i Tyskland efter kriget, om jag inte delar denna tids svårigheter med mitt folk ..."

Nu fick han inte vara med om återuppbyggnaden på det sätt som han hade hoppats, men hans mod och självständighet har bidragit till

Jag kommer inte att ha någon rätt att delta i återuppbyggnaden av kristet liv i Tyskland efter kriget, om jag inte delar denna tids svårigheter med mitt folk ..."

”Gud kan inte hänvisas
till avgränsade sektorer ...
utan är hela livets Herre.”

Bonhoeffers ärende
är att det görs rättvisa
åt den första trosartikeln.

att hans böcker har sålts i stora upplagor i Tyskland och världen över. Mest kända är kanske hans fängelsebrev. Dessa brev och anteckningar har granskats minutiöst och det har till och med sagts att tankarna i dessa bestämde den teologiska debatten i Europa och USA under decennierna efter kriget (*Nationalencyklopedien*).

I den svenska översättningen, *Motstånd och underkastelse*, finns ett avsnitt om Bonhoeffers sista dagar medtaget. Här skildras hur dörren rycks upp och man ropar: ”Fången Bonhoeffer gör sig klar att följa med!” Bonhoeffer fick tid att sända några personliga hälsningar och de sista ord som meddelats från honom är: ”Detta är slutet – för mig begynnelsen till livet.”

2. KORSTEOLOGI I FÄNGELSEBREVEN

2.1 Definition av ”korsteologi”

Vi ska nu återvända till Bonhoeffers fråga om vem Jesus Kristus är för oss i dag och se på de antydningar till svar som han själv skissade på i sina brev. Den beskrivning av Gud och människa som möter, kan karakteriseras som en ”korsteologi”. Uttrycket korsteologi, *theologia*

crucis, brukar användas för att beskriva Martin Luthers uppfattning om uppenbarelsens art och därmed om teologin överhuvud taget. Gud har inte uppenbarat sig som förnuftet tänker sig honom i hans härlighet (*theologia gloriae*), utan i svaghet och genom korsets anstöt.⁴ Den danske teologen Regin Prenter utlägger det så, att i Luthers *theologia crucis* är korset inte endast ett delområde inom teologin – som hör ihop med passionshistorien – utan det präglar hela teologin, hela utläggningen av Skriften. Detta i den meningen, att man vid korset kan förnimma den fördolda enheten i alla skenbara motsägelser i Guds uppenbarelsehandlande: Guds rättfärdighet under hans dom, hans nåd under hans vrede, det av Gud skänkta livet mitt i döden, det goda under det onda. Luther själv uttryckte det så: Guds egentliga verk (*opus proprium*) kan ske i och genom hans främmande verk (*opus alienum*; detta uttryck är hämtat från Jes. 28:21 i Vulgata).⁵

Prenter framhåller även att Luthers ”korsteologi” hör samman med hur denne beskriver *den kristna människan*. Även hon är präglad av korset. Att bära korset är ingen avgränsad öv-

ning utan det består i verkliga lidanden och anförklaringar genom vilka hennes egna verk blir till intet. I anslutning till orden från Hannas lovsång, "Herren dödar och gör levande, han för ned i dödsriket och upp därifrån" (1 Sam 2), säger Luther att allt som tron håller fast vid är fördolt. Det är djupt förborgat för ögonen, sinnena och erfarenheten. När Gud gör levande, så gör han det genom att döda, när han rättfärdiggör, så gör han det genom att göra skyldig, när han för till himmelen, så gör han det genom att föra till dödsriket.⁶

Sammanfattningsvis kan alltså sägas, att *theologia crucis* dels handlar om Guds *uppenbarelse*s natur, dels om hur *mottagandet* av denna sker. I båda fallen är det egentliga, goda, fördolt under lidande och svaghet.

Detta teologiska mönster finns alltså i Martin Luthers teologi, och det borde inte förvåna att det återkommer, 400 år senare, i Bonhoeffers teologi. Denne hade nämligen under sina studier i Berlin fått grundligt bekanta sig med Luthers teologi. Bland hans teologiska lärare fanns den då ledande Luther-forkaren Karl Holl.

När det gäller Bonhoeffers korsteologi, hör den samman med hans berömda tal om att världen har blivit "myndig" och därför skall detta tema kort presenteras.

2.2 "Religionen" och "den myndigblivna världen"

Bonhoeffer reflekterar över sekulariseringens faktum. Han anknyter till 1600-talsfilosofen Hugo Grotius, och säger att denne ville uppställa en naturrett som skulle gälla som folkrätt och ha giltighet *etsi deus non daretur* (även om det inte funnes någon Gud). Denna tanke är enligt Bonhoeffer insatt i en lång utvecklingslinje som leder fram till "världens autonomi".⁷ "Gud" blir alltså utträngd – det gäller i den stora utvecklingen inom vetenskap, samhälls- och statsliv, konst, etik och religion. Världen lever vidare och "det visar sig att allting går

också utan 'Gud'". Detta har man sett som det stora avfallet och apologetiken har försökt visa att världen inte kan leva utan Gud. Man har då koncentrerat sig till "de yttersta frågorna" som rör döden och skulden. Men Bonhoeffer menar att ett grundfel i denna strategi är att man förväxlar Kristus med en bestämd typ av mänsklig – självvald – religiositet.⁸ "Religion" betecknar hos Bonhoeffer människans tro då denna står i motsats till den bibliska tron. Paradigmet för denna motsats mellan "religion" och uppenbarelse är berättelsen om guldkalven (2 Mos. 32). I en predikan över denna text talar Bonhoeffer om den eviga konflikten mellan "Weltkirche" och "Kirche des Wortes", mellan "Världens kyrka" och "Ordets kyrka". Det världen, folket, begär av Aron, står i diametral motsats till den uppenbarelse, de ord, som Mose får ta emot på berget från Gud.⁹ Folkets tro i denna mening är alltså "religion".

När nu myndigblivandet innebär att världen frigör sig även från "religionen", så skall inte detta bekämpas utan ses som en möjlighet.¹⁰ Det Bonhoeffer vill formulera är "Jesu Kristi anspråk på den myndigblivna världen".¹¹ För att inte förväxla den kristna tron med människans "religion" vill han företa en "icke-religiös interpretation (tolkning) av de bibliska begreppen".¹²

Vad kännetecknar då människans självvalda religiositet? Med "religion" menar Bonhoeffer bland annat att Gud blir en *deus ex machina* som förpassas till gränsområdena av livet och skall rycka in och hjälpa när människan är i nöd.¹³ Gud blir, med Bonhoeffers ord, en "arbetshypotes", inte bara inom vetenskapens område utan även inom religionens område.¹⁴ Den liberala teologin kritiserar av Bonhoeffer just för att den tillät världen att anvisa Kristus hans plats i världen. I striden mellan kyrkan och världen accepterade den liberala teologin den av världen dikterade freden.¹⁵

Men frågan är nu: Hur kan Kristus bli de re-

Bonhoeffer är rädd för att det reserveras en plats för Gud endast i de gränsområden där människan inte klarar sig själv.

ligionslösas Herre?¹⁶ Bonhoeffer är som vi sett rädd för att det reserveras en plats för Gud endast i de gränsområden där människan inte klarar sig själv. Gud blir då en *deus ex machina*. I detta sammanhang säger han de kända orden: "Jag skulle vilja tala om Gud, inte vid gränserna utan i medelpunkten, inte bland skröpligheterna utan i kraften; inte i samband med skuld och död, utan i livet och dess gåvor."¹⁷ Gud kan inte hänvisas till avgränsade sektorer – såsom det sker i religionen – utan är hela livets Herre.

Utifrån den evangelisk-lutherska teologin kan man säga att Bonhoeffers ärende är att det görs rättvisa åt den första trosartikeln. Gud är alltings skapare och uppehållare och därför "är jag skyldig att tacka och lova, lyda och tjäna honom".¹⁸

Men hurdan är den Gud som människan har att leva inför? *Han är inte som den religiösa människan har tänkt sig*. Gud är fördold. I Kristi kors möter något helt annat än vad den "religiösa" människan förväntat sig. Vi har kommit fram till frågan om hur tanken på den myndigvordna världen hör samman med korsteologin. Bonhoeffer skriver i ett av fångelsebrev:

"Och vi kan inte vara ärliga utan att erkänna, att vi måste leva i världen – *etsi deus non daretur* [det vill säga som om det inte funnes någon Gud. Se om Grotuis ovan, s. 7, red:s anm.]. Och just detta erkänner vi – inför Gud! Gud själv tvingar oss till detta erkännande. Så leder oss vårt myndigblivande till sann kännedom om vårt läge inför Gud. Gud låter oss veta, att vi måste leva som om vi kunde klara livet utan Gud. Den Gud som är med oss, är samme Gud som överger oss (Mark. 15:34)! Den Gud som låter oss leva i världen utan arbetshypotesen Gud, är den Gud vi beständigt ställes inför. För och med Gud lever vi utan Gud. Gud låter sig trängas ut ur världen upp på korset, Gud är vanmäktig och svag i världen, och blott så är han hos oss och hjälper oss. I Matt. 8:17 är det

alldeles tydligt, att Kristus hjälper ej i kraft av sin allmakt, utan i kraft av sin svaghet, sitt lidande!"¹⁹

Här handlar det alltså om det sätt som Gud uppenbarar sig på i världen. Att han är "vanmäktig" och "svag" sägs i samband med det karaktäristiska uttrycket att "Gud låter sig trängas ut ur världen upp på korset". Bonhoeffer utvecklar temat, och återger hur Jesus ber lärjungarna att stanna och vaka i Getsemane. "Det är motsatsen till allt vad den religiösa människan väntar av Gud. Människan blir kallad att lida med, när Gud lider på grund av den gudlösa världen."²⁰ Vi är med detta inne på det andra ledet i korsteologin, det vill säga på hur människan tar emot denna uppenbarelse.

Bonhoeffer utvecklar människans mottagande så: "Detta är *metanoia* [omvändelse] – icke att först tänka på sin egen nöd, undran, synd och ångest, utan att låta sig dragas med in på Jesu Kristi väg, in i det messianska skeendet..." Det är detta som en kristen kallas till: ett "indragande i Guds messianska lidande i Jesus Kristus", och Bonhoeffer säger, att "tro" innebär att ha del i Guds lidande i Kristus.²¹ Exakt vad han menar i brevet är svårt att fastställa. Han avslutar brevet med att säga, att mycket är "otympligt och oklart" uttryckt. "Här stiger vi upp halv två nästan varenda natt [på grund av bombningarna av Berlin]. Det är en besvärlig tid och det inverkar en del på tankearbetet."²² Utan att övertolka hans brev kan man i alla fall fastställa, att han menar att korset präglar även den människa som omfattar den kristna tron.

3. AVSLUTNING

Vi har med detta sett på *en* av de många infallsvinklar som möter i Bonhoeffers fångelsebrev. Han ställer de inledningsvis citerade frågorna och ger en mängd uppslag till svar. Det är viktiga frågor. Medvetet eller omedvetet är det svaren som formar mycket av en församlings liv

"Det är motsatsen till allt vad den religiösa människan väntar av Gud. Människan blir kallad att lida med, när Gud lider på grund av den gudlösa världen."

och verksamhet. I Bonhoeffers brev är svaren fragmentariskt återgivna och han säger själv att hans tankar inte är färdiga. Kanske är det därför som dessa fragment så naturligt sätter igång läsarens egna tankar. I slutändan är ju inte den intressanta frågan exakt vad Bonhoeffer själv ger för svar på sina ställda frågor, utan vad vi, i

vår situation, svarar på dem. Men det är mångas erfarenhet att Bonhoeffers tankar ger hjälp och stimulans i det arbetet.

TORBJÖRN JOHANSSON

Lektor, Församlingsfakulteten, Göteborg

-
- 1 DBW 8, s. 402 (jfr MU, s. 126). Använda förkortningar: *Dietrich Bonhoeffer Werke*, 2:a uppl.: DBW; *Motstånd och underkastelse*, Stockholm: Verbum, 1995: MU.
 - 2 För en utförligare biografi och referenser hänvisar jag till boken *Dietrich Bonhoeffer. Perspektiv på hans liv, teologi och kyrkokamp*, utg. T. Johansson, Göteborg: Församlingsförlaget, 2007, s. 19-35.
 - 3 Hans deltagande i konspirationen mot Hitler har bedömts på olika sätt bland kristna, såväl i hans samtid som nutid. Se vidare *Dietrich Bonhoeffer. Perspektiv på hans liv, teologi och kyrkokamp*, s. 32ff.
 - 4 R. A. Muller, *Dictionary of Latin and Greek Theological Terms. Drawn Principally from Protestant Scholastic Theology*, Grand Rapids, Michigan: Baker Book House, 1993, s. 300.
 - 5 R. Prenter, "Bonhoeffer und der junge Luther", *Mündige Welt*, IV. Band, München: Kaiser Verlag 1963, s. 35.
 - 6 *Ibid.*, s. 37.
 - 7 DBW 8, s. 530-533 (jfr MU, s. 173).
 - 8 DBW 8, s. 476-479 (jfr MU, s. 154-156).
 - 9 DBW 12, s. 459-465. Predikan hölls i Kaiser-Wilhelm-Gedächtnis-Kirche, Berlin, den 28 maj 1933. I en not i Otto Dudzus utgåva av Bonhoeffers predikningar sägs det, att detta innebär att den hölls några dagar efter det att *Deutsche*

- Christen* krävt ett riksbiskopsämbete och kallat Ludwig Müller. Se *Predigten – Auslegungen – Meditationen: 1924-1945*, vol. 1, Gütersloh: Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus, 1984, s. 365f.
- 10 DBW 8, s. 482 (jfr MU, s. 157f.).
- 11 DBW 8, s. 504 (jfr MU s. 166).
- 12 DBW 8, s. 529 (jfr MU, s. 173).
- 13 DW 8, s. 534 (jfr MU, s. 174. Se även 165, 128.). Uttrycket *deus ex machina* är hämtat från den antika tragedin. Denne gud kom i slutet av stycket, när detta inte på ett naturligt sätt kunde föras till det slut som myten föreskrev. Se *Lexikon der alten Welt*, Zürich und Stuttgart: Artemis Verlag, 1965, sp. 721.
- 14 DBW 8, s. 532 (jfr MU, s. 174).
- 15 DBW 8, s. 479 (jfr MU, s. 156).
- 16 DBW 8, s. 404 (jfr MU, s. 127).
- 17 DBW 8, s. 407f. (jfr MU, s. 128).
- 18 Lilla katekesen, utläggningen av första trosartikeln.
- 19 DBW 8, s. 533f. (jfr MU, s. 174).
- 20 DBW 8, s. 535 (jfr MU, s. 175).
- 21 DBW 8, s. 537 (jfr MU, s. 176).
- 22 DBW 8, s. 537f. (jfr MU, s. 537f.).